

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Л. Л. ЛЕВЧЕНКО (Миколаїв)

Миколаївський військовий губернатор І. І. де Траверсе

В історії України XIX ст. — період інтенсивної колонізації південноукраїнських земель Російською імперією. Одним з центрів колонізації було Миколаївське військово-губернаторство. До нього входили: м. Миколаїв Херсонської губернії — головна верф Чорноморського флоту, де розміщувалося Чорноморське адміралтейське правління та контора головного командира Чорноморського флоту і портів; м. Севастополь Таврійської губернії — головний воєнно-морський порт на Чорному морі, а також адміралтейські селища Богоявленськ, Покровськ, Березнегувате, Висунськ, Воскресенськ, Калинівка Херсонської губернії та Знам'янка і Богданівка Катеринославської губернії.

Центром губернаторства був Миколаїв. Російський уряд для управління губернаторством призначав військового губернатора, посада якого згідно з указом по флоту від 20 березня 1805 р. була приєднана до посади головного командира Чорноморського флоту і портів¹. Військовий губернатор очолював як воєнну, так і цивільну владу. Йому підпорядковувалися всі державні та станові установи, коменданти і гарнізони в містах і селищах губернаторства.

Вперше обидві посади одночасно обійняв чужинець — французький емігрант маркіз де Траверсе. 4 квітня 1802 р. його було призначено головним командиром Чорноморського флоту і портів², а у березні 1805 р. він став Миколаївським та Севастопольським військовим губернатором.

Де Траверсе — людина непересічна, а можливо й унікальна. Він постає героєм блискучого історичного роману. Не втрачаючи зв'язків зі своєю країною, він енергійно працював на благо іншої держави. Адмірал, головний командир Чорноморського флоту і портів, військовий губернатор Миколаєва та Севастополя, міністр Морських Сил, член Державної Ради — саме такі посади займав де Траверсе в Росії.

Оцінки І. І. де Траверсе в історичній і краєзнавчій літературі досить суперечливі. Одні автори захоплюються його особою, інші, навпаки, звинувачують його в усіх смертних гріхах. Можливо, що поштовхом негативного ставлення до Траверсе стали мемуари адмірала П. В. Чичагова, якого той замінив на посту морського міністра. У 1814 р. він емігрував за кордон, де й склав свої записки, як пишуть деякі дослідники, “на угоду англійській публіці”³.

Дуже часто цитуються слова декабриста барона В. І. Штейнгеля, теж сучасника де Траверсе і морського офіцера, який дав вкрай негативну оцінку діяльності де Траверсе в Росії⁴.

Серед істориків такої оцінки дотримуються дослідники XIX ст. Ф. Ф. Веселаго та П. Белавенець⁵. Навпаки, історик Д. М. Афанасьєв досить позитивно оцінює діяльність маркіза де Траверсе як на посаді головного командира Чорноморського флоту і портів та Миколаївського військового губернатора, так і на посаді морського міністра⁶. Миколаївський

історик Г. М. Ге також підкреслює, що “становище Миколаєва дуже змінилося на краще у 1802 р., коли головним командиром Чорноморського флоту був призначений маркіз де Траверсе” ⁷.

Досить довгий час історики його не згадували. І лише у 90-х роках ХХ ст. з’явилося кілька праць про життя і діяльність адмірала. Автори цих праць теж поділяються на тих, хто засуджує його, і тих, хто ним захоплюється.

Серед перших російський адмірал і військовий історик Б. Н. Зубов, автор книги “Развитие кораблестроения на юге России”, Н. Ю. Березовський, В. Д. Доценко та Б. П. Тюрін, автори довідника “Российский императорский флот. 1696—1917”, Д. Н. Копелев, автор статті про де Траверсе в “Морском энциклопедическом словаре”, В. Арсеньєв, автор великої праці “Эпоха испытаний” ^{8–12}.

Серед тих, хто позитивно оцінює діяльність француза де Траверсе в Російській імперії санкт-петербурзький дослідник Юрій Коваленко, який подає спеціальний розділ “Маркиз де Траверсе” в книзі “Москва—Париж: Очерки о русской эмиграции. Профили и силуэты” ¹³.

Діяльність де Траверсе на терені Російської імперії, в тому числі у Миколаєві, цікава не тільки для ознайомлення з біографією вищого державного чиновника, а й в плані вивчення історії Чорноморського флоту, міст Миколаєва і Севастополя.

Французький моряк Жан Франсуа Прево де Сансак де Траверсе народився в 1752 чи у 1754 р. ¹⁴ Уродженець о. Мартініка, виходець з давнього аристократичного роду, що налічував понад чотириста років послідовного дворянства.

Відомості про свою службу французькому королю він виклав у формулярному списку за власним підписом: у листопаді 1765 р. був прийнятий на флот у чині мічмана, у жовтні 1773 р. — присвоєно чин армійського лейтенанта, в березні 1779 р. — капітана, у травні 1783 р. — підполковника, в грудні 1786 р. — полковника. За цей час брав участь у 18-ти морських кампаніях, з яких у семи командував кораблями і фрегатами ¹⁵.

Особливо відзначився де Траверсе у війні за незалежність Північно-Американських Штатів (1778—1783 рр.). Командуючи різними суднами, він взяв 22 призи, у тому числі один фрегат Англійського флоту, три корвета й одне 30-гарматне судно. Під час перебування командиром фрегата “Леврет” він з незначним десантом оволодів укріпленнями на о. Христофора у Вест-Індії. Де Траверсе першим увірвався на острів і підняв французький прапор. Атакував і заволодів фортецею й трьома суднами на мисі Пальме. Відіграв ключову роль у битві при Чезпіку. В цю війну йому позачергово було присвоєно звання капітана корабля і надано старшинство над сотнею однолітків. За безстрашні подвиги його було нагороджено французьким орденом Людовика й американським — Цинциннаті. В Бостоні його вшанував аудієнцією генерал Вашингтон, майбутній президент Сполучених Штатів. Де Траверсе по праву вважали одним з видатних офіцерів морського флоту французького короля Людовика XVI, який удостоїв маркіза великою честю — місцем у королівській кареті та запрошенням на королівське полювання ¹⁶.

В період Французької революції, після гільйотинування Людовика XVI багато представників знаті шукали притулку за кордоном, йшли на службу до іноземних володарів. Серед них був і де Траверсе, який емігрував до Швейцарії. Незабаром колишній міністр морського флоту Франції маршал Шарль де Кастр порадив свого протеже Катерині II. Та запросила капітана де Траверсе в Санкт-Петербург, і не дивлячись на протести англійських офіцерів, що на той час займали керівні посади в російському

флоті, надала йому чин капітана генерал-майорського рангу, а згодом — контр-адмірала. Ще деякий час маркіз вагався між службою Німеччині чи іншій європейській країні і Росією. Та все ж в останній він знайшов свою другу батьківщину і нове ім'я — тут його називали Іван Іванович.

Де Траверсе ступив на російську землю у 1791 р. Почав він з командування галерами в Балтійському флоті і швидко став знаменитим. Навіть Фінську затоку, де маркіз полюбляв проводити учбові маневри, охрестили Маркізовою калюжею. Правда, “злі язики подейкували, що саме там він потопив багато галер”. У 1796 р. його було призначено командиром Роченсальського порту — головної бази Балтійського веслового флоту. В 1797 р. він командував загоном канонерських човнів в ескадрі адмірала В. П. Фондезіна і здійснював щорічні плавання в фінляндських шхерах і Фінській затоці. Згодом повернувся в Роченсальський порт, де й служив до 1802 р.¹⁷

У 1797 р. Павло І пожалував йому орден Святої Анни, маєток у Пензенській губернії та 500 кріпосних, а в наступному році — звання віце-адмірала. У 1801 р. вже Олександр І присвоїв йому звання повного адмірала¹⁸.

Свої неабиякі здібності де Траверсе в повній мірі проявив на посаді Миколаївського військового губернатора та головного командира Чорноморського флоту.

Для Новоросійського краю початку ХІХ ст. характерне призначення саме француза. Адже в цей період тут домінували французькі емігранти — герцог Рішельє, граф Дерібас, генерал Ланжерон та інші, знаннями і досвідом яких користувалася Російська імперія.

Завдяки активній адміністративній діяльності де Траверсе як головного командира, у Миколаєві в 1803 р. було засновано Депо карт з бібліотекою і кабінетом рідкостей. До них також була приєднана друкарня з літографією. Заснована майстерня морехідних інструментів, для якої зведено новий будинок.

1804 р. у Миколаєві відкрито училище флотських юнг з особливим артилерійським відділенням, в якому мали навчатися сироти. В ньому готували шкіперів, фельдшерів, писарчуків, на артилерійському відділенні — майбутніх унтер-офіцерів і офіцерів морської артилерії. Курс наук у Штурманському училищі посилено викладанням алгебри, геометрії, історії, фізики, французької та італійської мов, Закону Божого. Кількість вихованців збільшилася до 152, а сума на утримання училища — до 35 542 крб. Де Траверсе домагався відновлення роботи Чорноморського кадетського корпусу для дітей флотських офіцерів і дворян Південного краю¹⁹. У 1804—1805 рр. у Миколаївському адміралтействі було побудовано компасну майстерню²⁰.

В період урядування де Траверсе на Миколаївській верфі було закладено і побудовано кілька кораблів, серед яких дві бригаantine — “Десна” і “Днестр”, корвет “Або”, фрегат “Минерва”, корабель “Лесное” та особиста яхта де Траверсе “Твердая”²¹. При будівництві корабля “Правый” вперше використано мідну обшивку і мідне кріплення підводної частини²².

Під час війни з Туреччиною де Траверсе здійснив ряд заходів для захисту Миколаєва з моря. Зокрема, на Волоській косі і Глибокій Пристані було спроектовано тимчасові батареї, розроблено проект відновлення потьомкінського блок-флоту на насипному острові напроти Очакова. На цих укріпленнях були влаштовані гармати на поворотних платформах²³.

У Севастополі в 1803 р. де Траверсе запропонував новий план забудови міста. Він також турбувався про укріплення Севастополя із суші. У

1809 р. подав проект “Про підняття Севастополя на ступінь першокласної фортеці”, для чого запропонував обнести все місто кам’яними стінами з бастіонами і ровами. В цьому ж році на північному березі Севастопольського рейду, біля західного входу, було побудовано п’ять земляних батерей, а на південному боці створено лінію земляних укріплень від Карантинної бухти до Південної. Для посилення дії цих укріплень і прикриття їх тилів розставлено канонірські човни по рейду і бухтах ²⁴. Після проведення під керівництвом де Траверсе робіт, морський міністр П. В. Чичагов віддав належне активній діяльності адмірала і написав, що тепер це місто вперше в змозі себе захистити ²⁵.

Про діяльність І. І. де Траверсе на посаді Миколаївського і Севастопольського військового губернатора свідчать документи Держархіву Миколаївської області. Очевидно, що Миколаєвом де Траверсе почав опікуватися не з 1805 р., а ще з 1803 р., відразу після переведення управління губернією в Херсон. Вже з того року Миколаїв, який будувався як верф, повністю опинився під опікою морського відомства. Самостійно місто почало розвиватися з 1860-х років.

У документах архіву, що розповідають про відведення земель містам Миколаєву і Севастополю, знаходимо документи, які розкривають активну діяльність де Траверсе у вирішенні цього питання. Він домігся видання Височайшого указу Правительствующого Сенату від 13 березня 1808 р., за яким Миколаєву у 1810 р., нарешті, були відведені “дві чотириверстні пропорції землі”, які повинні були займати 20 400 десятин, оскільки площа самого міста в той час становила “1500 саж. у довжину і 620 саж. в ширину”, тобто 387 дес. 1200 саж. Всього Миколаїв і околиці повинні були займати 20 787 дес. 1200 саж. І хоча місто одержало менше землі, бо за Межовою книгою, яка була видана Миколаєву за указом Межової канцелярії від 29 травня 1830 р. і якою місто користувалося до кінця XIX ст., Миколаїв і околиці становили 17 373 дес. 2089 саж. ²⁶

У 1807 р., за поданням де Траверсе, місту Севастополю з портом і адміралтейством було виділено землі корисної і некорисної 14 220 десятин. Але при межуванні з’ясувалося, що фактично Севастополю належало 6986 дес. 511 саж. Решта севастопольської землі належала Балаклавському Єгор’ївському монастиреві, контр-адміральші Марії Алексіановій, а також ще більше ніж 30 — приватним власникам ²⁷.

Губернатором де Траверсе було створено комісію по перевірці прав власників, у результаті роботи якої виявилось: якщо повернути самовільно захоплені землі, то Севастополю може належати землі корисної і некорисної 15 911 дес. 2337 саж. Тому де Траверсе виклопотав дозвіл, за яким належало відібрати назад всі ті землі, на яких власники не виконали умови відводу. Власники ж не збиралися розлучатись із своїми ділянками і негайно порушили цілу низку судових процесів у відповідь на вимогу де Траверсе надати документи для перевірки на право володіння земельними ділянками. Ці судові процеси тривали довгий час ²⁸.

У 1806 р. у Миколаєві було створено поліцейські органи. За указом Олександра І поліцейські управління комплектувались “особливим штатом” відповідно до площі міста, кількості населення, торгових промислів та інших місцевих особливостей. Де Траверсе було проведено докладний аналіз стану міста Миколаєва. В своєму звіті він писав, що населення міста на 1806 р. становить душ чоловічого стану різних чинів і нижчих служителів дійсних та у відставці 1555 осіб, священно- і церковнослужителів — 14 осіб, іноземців та з інших міст — 114 осіб, купців і міщан — 1300 осіб, у казенних домах знаходиться 3000 осіб; жіночого стану всіх взагалі — 2497 осіб. Всього: 8480 осіб. На цю кількість жителів припадало 5 церков і один

молитовний будинок, два притулки, 1000 будинків і 188 землянок, 233 лавки, 7 заводів (з них два горілчаних і один пивоварний), 22 питні будинки, 82 погребі, 14 харчевень і пекарень, 4 торгові лазні. Крім того, на міській землі знаходилося 66 хуторів ²⁹.

За цим аналізом де Траверсе склав і 3 лютого 1806 р. відправив у Петербург перший штатний розпис поліції м. Миколаєва. 11 травня цей штат було затверджено імператором Олександром І. На чолі поліції у Миколаєві став поліцмейстер. У його віданні знаходилися поліцейський пристав, квартальний наглядач, 9 десяцьких та поліцейська команда з двох унтер-офіцерів і 12 драгунів ³⁰. Де Траверсе доклав багато зусиль для організації фінансування поліції, забезпечення службовців зброєю, кіньми, одягом, взуттям, пайковим харчуванням. З цих питань він постійно листувався з губернатором Новоросійського краю, своїм співвітчизником Арманом Рішельє дю Плессі, Малоросійським генерал-губернатором, а згодом міністром внутрішніх справ Олексієм Куракіним, який співчував населенню України та допомагав місцевим начальникам у вирішенні різних питань ³¹.

У 1808 р. І. І. де Траверсе виклопотав дарування Миколаєву “чотирирічної відкупної суми” — 240 000 крб., проценти з якої щорічно повинні були становити 14 400 крб. На ці гроші де Траверсе сподівався збудувати казарми, присутствені місця, пристань, школи тощо. Вже губернатором О. С. Грейгом у 1821 р. у Миколаєві на ці гроші було засновано “Городовий комітет” — банківську установу, яка розпоряджалася капіталом, що належав місту, видаючи його в обіг у вигляді позик жителям міста й установам ³².

За часів де Траверсе Миколаїв збільшувався не тільки завдяки природному приросту, а й через постійний приплив нового населення, якому надавали різні пільги для облаштування в південних містах нещодавно приєднаного Новоросійського краю. Так, у 1803 р. вийшов Маніфест про звільнення із заслання злочинців і про оселення їх у південних містах. 12 квітня 1806 р. вийшов указ Правительствующого Сенату, за яким у Миколаєві дозволялося оселятися єретикам, які розкаялися і повернулися під опіку православної церкви ³³. У Таврійській губернії та м. Миколаєві дозволялося оселятися іноземцям, в тому числі французам, які присягнули на вічну вірність Російській імперії ³⁴. З цією метою де Траверсе організував у місті роботу двох комісій: “По розміщенню іноземців на місця проживання” та “Для розбору французьких підданих”.

Окрім цього, в Миколаєві була велика кількість полонених турків, у тому числі два паші, їхні дружини та супроводжуючий почт, загальною кількістю 400 осіб. Нагляд за полоненими було покладено на чиновника з особливих доручень Сташу Жукевича. В Держархіві Миколаївської області збереглося листування між Херсонським цивільним губернатором К. С. Гладковим, де Траверсе та Жукевичем про утримання полонених, розподіл між ними коштів і продуктів ³⁵. Це питання набуло ще більшої міжнародної ваги, коли уряд Туреччини почав виділяти кошти на утримання своїх громадян. У 1807 р. на забезпечення 16 635 осіб, які перебували у полоні в Херсонській і Катеринославській губерніях, Туреччина виділила 19 000 дакром, у березні 1808 р. — 42 242 піастри. Російський уряд також кожного місяця виділяв на утримання високопоставлених турецьких осіб по 1 тис. крб. Де Траверсе і Жукевич постійно опікувалися перебуванням турецьких громадян у Миколаєві. Вони ж у 1808 р. організували відправку турків на батьківщину ³⁶.

Як представник Російської імперії, де Траверсе повинен був проводити великодержавну політику в південних містах і в цьому напрямку він

сприяв переходу віруючих різних релігій у православну віру (хоча сам православним не був), наглядав за поведінкою єретиків, що розкаюлися, і доповідав про них у Синод та Сенат.

У Севастополі російський уряд проводив політику повного підпорядкування міста суто воєнно-морській справі. 23 лютого 1804 р. Севастополь було оголошено головним військовим портом на Чорному морі. Були вжиті заходи до припинення розголошення відомостей про становище флоту. Військові люди, які знаходились у місті, мали обмежити коло свого спілкування і нічим іншим не займатися, крім “одними військовими вправами...”³⁷. Навіть купецьким кораблям вхід у порт заборонявся, “хіба що від шторму чи заради інших несподіваних випадків зайде в порт для ремонту або для врятування, а не для торгу”³⁸. 1 січня 1807 р. було видано Маніфест, за яким не тільки заборонялось оселятися в місті іноземцям, крім тих, що принесли присягу на вічну вірність Росії, а й користуватися правами і пільгами по громадянству, промисловості, торгівлі або мореплаванню³⁹. У цьому аспекті цікаво підкреслити, що сам головний командир Чорноморського флоту і портів та військовий губернатор Миколаєва і Севастополя І. І. де Траверсе російського підданства на той час ще не мав.

Де Траверсе дбав про озеленення міст, навіть заклад у Миколаєві ботанічний сад, де розводили екзотичні рослини, й оранжерею, а біля свого будинку — фруктовий садок і квітник. Він також сприяв діяльності учнівського театру при Штурманському училищі.

У 1809 р. І. І. де Траверсе виїхав з Миколаєва, хоча юридично він залишався на своїй посаді до 1811 р. У той час його обов'язки виконував віце-адмірал М. Л. Язиков⁴⁰. У Петербурзі де Траверсе спочатку тимчасово, а з 1811 р. постійно займав посаду міністра Морських Сил (з 1815 по 1828 рр. — морського міністра). У 1810 р. став членом Державної Ради. Нарешті, отримав російське підданство. Його занесли в родову книгу дворян Казанської губернії. Олександр I подарував де Траверсе маєток у с. Романщина Лузького повіту, в 120 км від С.-Петербурга, де цар неодноразово відвідував вже старого де Траверсе⁴¹.

На посаді міністра де Траверсе розгорнув бурхливу діяльність по підсиленню воєнно-морського флоту морською піхотою, розробив штатний розклад для кораблів, зміцнював на них дисципліну. Завів порядок, за яким на початку будівництва кожного корабля виготовляли закладні дошки, завдяки яким зараз можна прослідкувати історію будівництва флоту. З його ім'ям пов'язано створення пароплавної лінії Петербург — Кронштадт (1813 р.). Протягом ХІХ ст. відбулося 30 морських дослідницьких експедицій, з них 13 припадає на часи перебування де Траверсе на посту морського міністра. Це експедиції Головіна, Коцебу, Літке, Анжу, Врангеля, знамените плавання Беллінсгаузена і Лазарева (1819—1821 рр.) на шлюпах “Восток” та “Мирный”. Де Траверсе надавав експедиціям великого значення, вважав їх державною справою, яка підносила авторитет Росії. Він допомагав діставати дозвіл на експедиції, купувати англійські кораблі і переобладнувати їх для довгих мандрівок, клопотав про нагородження їх учасників. Сам де Траверсе після експедиції Беллінсгаузена — Лазарева отримав вищу нагороду Росії — орден Андрія Первозванного⁴².

У 1828 р. за власним проханням де Траверсе було звільнено з посади морського міністра. Він оселився у с. Романщина. Ще деякий час він залишався членом Державної Ради. В цьому ж році його було нагороджено орденом Св. Георгія 4-го класу за 25 років служби в офіцерському чині⁴³. Де Траверсе двічі був одружений. З першою дружиною Мадлен де Руїф

мав трьох дітей: доньку та двох синів, їх обох звали Олександрами. Від другого шлюбу з Луїз Брен мав доньку та сина. Його сини стали хоробрими офіцерами, але високого становища по службі не досягли. Лише старший Олександр став віце-адміралом і дослужився до посади військового губернатора Архангельська. Молодший Олександр брав участь у Наваринській битві⁴⁴. Внук де Траверсе маркіз Іван Олександрович — учасник Кримської війни, під час якої знаходився в гарнізоні Севастополя, командував батареєю на Малаховому кургані, двічі був контужений⁴⁵.

Французький маркіз Іван Іванович де Траверсе помер 19 травня 1831 р. і похований у своєму маєтку в с. Романщина разом з дружиною Луїз Брен. Могила його збереглася до наших днів.

Майже 200 років пройшло з часів перебування І. І. де Траверсе в Миколаєві. Але той неповторний колорит, що привніс французький емігрант на початку існування міста, зберігається до теперішніх часів. Внесок де Траверсе у розвиток Миколаєва як міста незаперечний і заслуговує на вдячну пам'ять.

¹ Центральний державний архів Військово-Морського Флоту Росії, ф. 2092, оп. 0172, спр. 124, арк. 16.

² Афанасьев Д. М. К истории Черноморского флота. Ч. 1 (1768—1816). // Русский архив. — М., 1902. — С. 255—256; Общий морской список. — СПб., 1900. — Ч. 5. — С. 215; Алфавитный указатель 12-ти частей общего морского списка. — СПб., 1900. — С. 132.

³ Архив адм. Чичагова П. В. — Вып. 1. — СПб., 1885; Коваленко Ю. Москва—Париж: Очерки о русской эмиграции. Профили и силуэты. — М., 1991. — С. 99.

⁴ Текст з твору Штейнгеля В. І. цит. за Белаვენце П. Нужен ли нам флот и значение его в истории России. — СПб., 1910. — С. 178—179.

⁵ Веселаго Ф. Ф. Краткая история русского флота. — Вып. 11. — СПб., 1895. — С. 443.

⁶ Афанасьев Д. М. Указ. соч. — С. 255—259.

⁷ Ге Г. М. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула // Именованье — город Николаев: Историко-краеведческий выпуск. — Николаев, 1989. — С. 118—119.

⁸ Там же. — С. 119.

⁹ Зубов Б. Н. Развитие кораблестроения на юге России. — Калининград, 1990. — С. 134, 205.

¹⁰ Березовский Н. Ю., Доценко В. Д., Тюрин Б. П. Российский императорский флот 1696—1917. Военно-исторический справочник. — М., 1996. — С. 224.

¹¹ Копелев Д. Н. Траверсе де Жан Франсуа Прево де Сансак // Морской энциклопедический словарь. — СПб., 1994. — Т. 3. — С. 270.

¹² Арсеньев В. Эпоха испытаний // Морской сборник. — М., 1992. — № 10. — С. 75.

¹³ Коваленко Ю. Указ. соч. — С. 95.

¹⁴ Копелев Д. Н. Указ. соч. С. 270—271; Березовский Н. Ю. Указ. соч. — С. 224.

¹⁵ Записки ученого комитета Главного Морского Штаба Его Императорского Величества. — СПб., 1831. — Ч. VII. — С. 312—316.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же; Копелев Д. Н. Указ. соч. — С. 270—271.

¹⁸ Записки ученого комитета. — С. 312—316.

¹⁹ Афанасьев Д. М. Указ. соч. — С. 256.

²⁰ Крючков Ю. С. Указ. соч. — С. 57.

²¹ Там же.

²² Афанасьев Д. М. Указ. соч. — С. 257.

²³ Крючков Ю. С. Указ. соч. — С. 57.

²⁴ Афанасьев Д. М. Указ. соч. — С. 257—258.

²⁵ Коваленко Ю. Указ. соч. — С. 94.

²⁶ Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО), ф. 222, оп. 1, спр. 1661, арк. 4, 6, 7.

²⁷ Там же, ф. 230, оп. 1, спр. 12, арк. 43, 99 зв., 56 зв.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же, спр. 4, арк. 13.

³⁰ Там же, арк. 22.

- ³¹ Там же, арк. 32—34, 42—43, 65, 70.
³² Там же, спр. 63, арк. 2—3.
³³ Там же, спр. 9, арк. 21—21 зв.
³⁴ Там же, спр. 18, арк. 1—3.
³⁵ Там же, спр. 17, арк. 1 зв., 4, 6 зв., 7.
³⁶ Там же, спр. 15, арк. 15, 28.
³⁷ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). — Т. XXVII. — № 21171. Севастополю — 200 лет. Сборник документов и материалов. — К., 1983. — С. 7.
³⁸ Там же. — № 21039. — С. 1018—1019.
³⁹ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 84, арк. 2—2 зв.
⁴⁰ Алфавитный указатель 12-ти частей общего морского списка. — СПб., 1900. — С. 132.
⁴¹ Записки ученого комитета Главного Морского Штаба... — С. 312—316; Морской энциклопедический словарь. — С. 270—271.
⁴² К о в а л е н к о Ю. Указ. соч. С. 93—94, 96—97.
⁴³ Записки ученого комитета Главного Морского Штаба... — С. 312—316.
⁴⁴ К о в а л е н к о Ю. Указ. соч. — С. 98.
⁴⁵ Общий морской список. — СПб., 1900. — Ч. XII. — С. 77—78.

